

Joost Minnaard

Over een platypus, een koala en alitjinya 'down under'

Verhalen van en over de Aborigines in Australië

In de zomer van 1993 heb ik (voor het eerst) Australië bezocht, om op familiebezoek te gaan, zoals wel meer Nederlanders dat doen. Maar om nu omwille van de familie alleen zo'n afstand te overbruggen... We hebben daarnaast dus ook wat reizen gemaakt om meer van dat grote gebied 'down under' te kunnen zien. En het mag worden gezegd: er valt veel te zien in een werelddeel dat enerzijds herkenbaar Europees en dus vertrouwd overkomt en anderzijds wat flora, fauna en de oorspronkelijke bevolking betreft, een volstrekt andere wereld is. De Aborigines stonden niet alleen in het jaar van de inheemse volkeren wat meer in de belangstelling, maar ook nu: ik denk bijvoorbeeld aan de berichten in de media omtrent de teruggave van land dat traditioneel aan hen heeft toebehoord.

Thematiek

Uit Australië heb ik een aantal boeken meegenomen van en over die Aborigines. Wat is dat voor een literatuur? En waarom lijkt mij die literatuur achteraf de moeite waard om kennis van te nemen? Er blijkt -alleen al wanneer we op de vormaspecten letten- sprake te zijn van een veelzijdige literatuur, die vooral een beeld geeft van die volstrekt andere wereld waar ik het zoëven over had. Een wereld die zich voor een groot deel afspeelt aan de rand van de Australische samenleving, 'on the fringe'. In dat beeld van die andere wereld komen echter bij nader inzien aspecten naar voren die we in onze -multiculturele- samenleving ook kunnen waarnemen. In een tweetal artikelen wil ik daarvan verslag doen. In dit eerste artikel ga ik nader in op wat meer traditionele verhalen uit die cultuur en op een aantal boeken die specifiek gericht zijn op jeugdige lezers. In het tweede artikel behandel ik een aantal romans die inmiddels ook in het Nederlands verschijnen.

Aborigines en hun cultuur

Wat weten we eigenlijk over die Aborigines en hun cultuur?

Laat ik beginnen met weer te geven wat *De fatale kust. Het epos van Australië* van de auteur Robert Hughes vermeldt. Het boek was in Nederland een succes. Naar mijn indruk was dat in Australië veel minder het geval. (Een profeet wordt in zijn eigen land ...) De auteur beschrijft de geschiedenis van zijn land, vanaf de komst van de blanken ruim tweehonderd jaar geleden. De term aborigine is bedacht door de blanken, (ab origine = vanaf het begin) en verwijst naar de komst van de Aborigines zo'n 40000 jaar geleden. Hughes daarover: 'Deze migratie had ongeveer terzelfdertijd plaatsgevonden als de eerste golf van volksverhuizingen vanuit Azië naar de toen nog onvolkte uitgestrektheden van Noord-Amerika, via de thans verzonken landbrug

tussen Siberië en Alaska.[...] Ook de eerste Australiërs waren uit Azië gekomen. [...] Het Sahul-plat, die ondiepe richel op de oceaانبodem waardoor Australië thans door water van Nieuw -Guinea gescheiden is, was toen nog land; [...] Afgezien van het feit dat ze vanuit het noorden waren gekomen, weet niemand wie die kolonisten zijn geweest, of waar ze vandaan waren gekomen. Wie het ook geweest mogen zijn, ze verspreidden zich geleidelijk aan naar het zuiden, oosten en westen over het hele continent [...]. ' (p.9/10) Een theorie die je wel hoort, uit de mond van bijvoorbeeld gidsen of van de man op straat, is dat de Aborigines afkomstig zouden zijn uit India. Het blijft evenwel bij gissingen.

Zij vormen verschillende stammen met een sterk territoriale instelling, die vooral naar voren kwam in hun jachtgewoonten en in het totemisme. Een totem is een symbool dat meestal aan het dierenrijk ontleend is en vereerd wordt omdat het als een mythische vertegenwoordiger en beschermgeest van de stam wordt beschouwd.

Zij kenden geen schrift, 'maar in plaats daarvan was er een gecompliceerde structuur van gesproken en gezongen mythen waarvan de mysteries geleidelijk door de ouderen van de stam aan de jongere mannen werden doorgegeven.' aldus Hughes (p.11).

De Australische auteur Mudrooroo Narogin -vooral ook bekend als schrijver van romans over en geschreven vanuit Aborigines- verdeelt in zijn studie *Writing from the Fringe* over de moderne Aboriginal-literatuur de geschiedenis van de Aborigines in de volgende perioden:

1. Vanaf het begin tot aan 1788
2. De tijd van de invasie(s)
3. De uiteindelijke onderwerping
4. De koloniale periode
5. De periode van de Zelfbeschikking.

Aan het begin van eigenlijk alles staat de zgn. Dreamtime. Deze Droomtijd fungeert als een mythologische basis, op grond waarvan men het heden en de toekomst verklaart. Vele verhalen gaan over die Droomtijd.

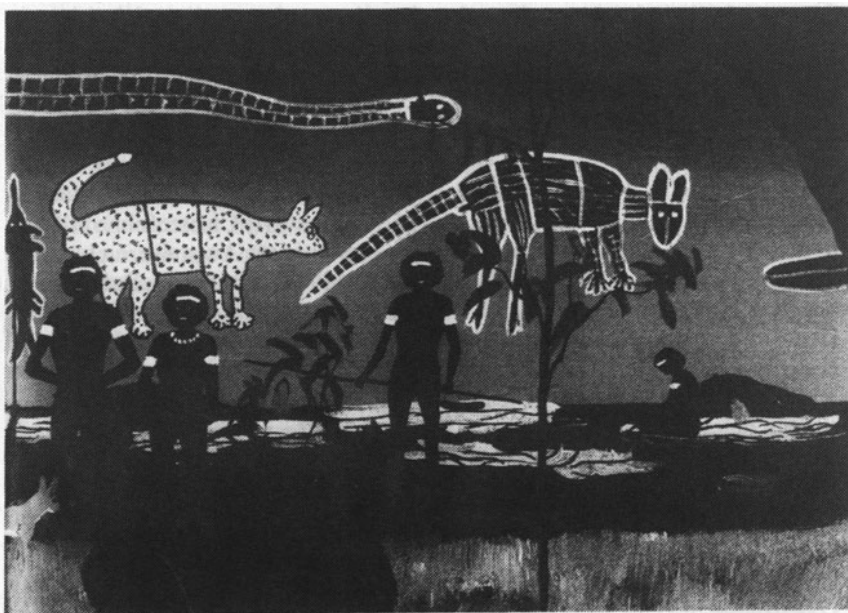
De laatste periode geeft het begin te zien van het opkomen voor zich zelf en een bewustzijn van de eigen identiteit. Het jaar 1988 vormt een markant tijdstip: festiviteiten rond het tweehonderdjarige bestaan van Australië als natie, waarin de positie van de oorspronkelijke bewoners naar de mening van velen onderbelicht bleef. In Sydney vond op 25 en 26 januari 1988 een grote protestbijeenkomst plaats waarop zwarten en blanken protesteerden tegen de viering van wat gezien werd als 200 jaar bezetting van het continent door Europeanen. In de toespraken op deze bijeenkomst werd teruggekeken naar het verleden, maar ook vooruitgekeken naar de toekomst van het land: 'De Aborigines wonen hier al meer dan tweehonderd jaar. Dit continent is evenwel ouder en het verdient geen verjaardagsfeest. [...] De toekomst is erg eenvoudig en tegelijkertijd duidelijk: blanken en Aborigines. Samen zijn we Australiërs'. De parallel met Zuid-Afrika dringt zich sterk op.

Deze uitspraken ontleen ik aan de bloemlezing *Paperbark*, een verzameling van 'Black Australian writings' en als zodanig geschikt als een eerste ken-

Minnaard, Over een platypus, een koala en alitjinya 'down under'

nismaking met de thematiek. Op politiek terrein heeft die bewustwording uiteindelijk geleid tot de zgn. Mabo-wetgeving (de Hoge Raad van Australië heeft de uitspraak gedaan dat de Aborigines recht hebben op hun voorouderlijke grond). Een 'issue' in het maatschappelijke leven - en dus ook in de media.

Beide perioden omsluiten als het ware de ontwikkeling die de literatuur van de Aborigines heeft doorgemaakt en nog steeds doormaakt: van een orale literatuur naar een literatuur die zich kenmerkt door orale en schriftelijke vormen van overlevering. Westerse genres die onlosmakelijk met de schriftelijke overlevering verbonden zijn, zoals het gedicht, de novelle en de roman zijn nog niet zo lang in gebruik binnen hun cultuur. De mondeling overgeleverde literatuur zoals die in de bloemlezing voorkomt is op een bepaalde manier getranscribeerd: 'This technique is designed to retain the rhythm and pace of the oral narrative, as well as the special formal style of Aboriginal English. But this can only be a partial representation of the complex of gestures, inscriptions, melodies and intonations which characterise Aboriginal storytelling and singing.' Bovendien zijn tal van elementen van zo'n mondelinge overlevering terug te vinden in de schriftelijke weergave. Het zou m.i. dan ook de moeite waard zijn deze bundel in het Nederlands te vertalen dan wel delen daaruit over te nemen binnen het een of andere kader. Ik beperk me in de rest van dit artikel tot het proza omdat ik me op dat terrein wat meer thuis acht dan op het terrein van de poëzie, ondanks het gegeven dat het genre van de poëzie de voorkeur geniet in de cultuur van de Aborigines.



Verhalen, mythen en legenden

De meeste verhalen die via mondelinge overlevering van generatie op generatie bewaard zijn gebleven, gaan terug naar de Dreamtime, waarin het land werd geschapen. Wat die periode betekent geeft een reisgids als die van Lannoo als volgt weer. Ze was 'het begin van het leven, toen de grote vooroudergeesten uit de aarde opstegen in duidelijke plantaardige of menselijke vorm. Nadat ze het land vorm en leven hadden gegeven, trokken ze zich weer terug. Sommige in planten en dieren, andere in rivieren, rotsen, grotten of poelen, meestal in opvallende herkenningspunten in het landschap, die tot op de dag van vandaag heilige plaatsen van de Aboriginals zijn.' (Lannoo p. 20).

Het zijn de voorouders die in verschillende gedaanten en/of afkomstig van over zee of uit de diepten der aarde dan wel uit de lucht vorm gaven aan dat landschap. Er bestaan overigens verschillen in opvattingen met betrekking tot het bovenstaande tussen de stammen. Verschillen die te maken kunnen hebben met de totems en/of het grondgebied van de stammen. De verhalen geven een uitleg over het ontstaan van natuurverschijnselen als zon, maan, bliksem en vuur maar ook over dieren, planten en mensen. Deze verhalen -begrippen als mythen, legenden en volksverhalen worden in dit verband door elkaar gebruikt- komen natuurlijk overal ter wereld voor, met de nodige overeenkomsten en/of verschillen.

Voor dit soort verhalen bestaat momenteel de nodige belangstelling als we tenminste afgaan op een aantal recente uitgaven in Nederland. Ik noem de volgende uitgaven: *De geboorte van de rivier* (Verhalen uit Afrika) en *Wat de sterren voorspelden* (Verhalen uit Azië). Beide boekjes hebben in het bijzonder een functie in het intercultureel onderwijs en vakoverstijgende projecten en worden uitgegeven door de Novib in samenwerking met uitgeverij Van Holkema en Warendorf. Bij beide boekjes is dus een docentenhandleiding verschenen. De bundel *Mijn naam is haas* is in de eerste plaats een boek over het dierenverhaal in verschillende culturen (uitgeverij Ambo) maar bevat toch ook een redelijk groot aantal dierenverhalen. Voorts noem ik de uitgave *De zingende schildpad en andere volksverhalen over dieren* (Uitgeverij Fontein) en *Sprookjes uit alle windstreken* (uitgeverij Christoffor). Alleen in de laatstgenoemde bundel komt een verhaal voor uit Australië, en wel een over het ontstaan van de koala. Het verhaal las ik naast andere verhalen voor het eerst in een bundel als *From the Dreamtime Aboriginal Legends*.

Het zijn korte, op eenvoudige wijze vertelde verhalen. Ze spelen zich veelal af in de Dreamtime en gaan over het algemeen ook in op de overlevering ervan in het heden. Het verhaal geeft dan ook dikwijls aan waarom het van generatie op generatie is doorverteld. Zo'n aspect is bijvoorbeeld in het verhaal over de koala in het Nederlands weggelaten, zoals er wel meer is weggelaten. Het zou te veel ruimte vergen in dit artikel de beide versies uitgebreid met elkaar te vergelijken. De toelichting in de Nederlandse uitgave vermeldt dat het vooral gaat om de gedachte dat men in het droge jaargetijde heel zuinig met water moet zijn. Of dat uit die tamelijk vlakke weergave verhaal in het Nederlands voor de lezer duidelijk wordt is voor mij zeer de vraag. Het bij-

zondere karakter van de koala, een dier dat zoveel mogelijk met rust moet worden gelaten, komt helemaal niet uit de verf.

Een mooi voorbeeld, en 'very Australian', lijkt mij het verhaal over het vogelbekdier oftewel de platypus (een dier dat veel weg heeft van een vogel maar tegelijkertijd ook tot de zoogdieren gerekend wordt). Hierin wordt het unieke karakter van het dier nader uit de doeken gedaan. In de Dreamtime waarin de geesten der voorouders besluiten welke totem zij zullen nemen, doen alle dieren -ter land, ter zee en in de lucht- verwoede pogingen om aan te tonen dat zij de eerste plaats in de hiërarchie innemen. Iedere groep probeert de platypus ertoe over te halen zich bij hem aan te sluiten. Byamee, God de vader van allen, schiep ieder dier immers met unieke eigenschappen. Het verhaal eindigt als volgt: 'Het verhaal werd van generatie op generatie doorverteld, en de Aboriginals uit alle regionen hebben in al die jaren hun respect voor de platypus getoond. Wanneer zij een platypus zagen, bij een kreek of in de rivier, beschouwden zij dit als een teken van geluk. Wellicht daarom voelen de meesten van ons iets bijzonders wanneer zij vandaag de dag een platypus zien'. En het moet worden gezegd: in de Australische dierentuin is dan ook niets nagelaten om van het aanschouwen van zo'n platypus iets bijzonders te maken. Je daalt af in het donker en wanneer je ogen aan het donker gewend zijn, zie je achter het glas van een groot aquarium waar een rustgevend spotje licht op staat, de platypus. De gewijde muziek ontbreekt er nog aan! Een dier dat nergens anders ter wereld te zien is, voorzover ik weet.

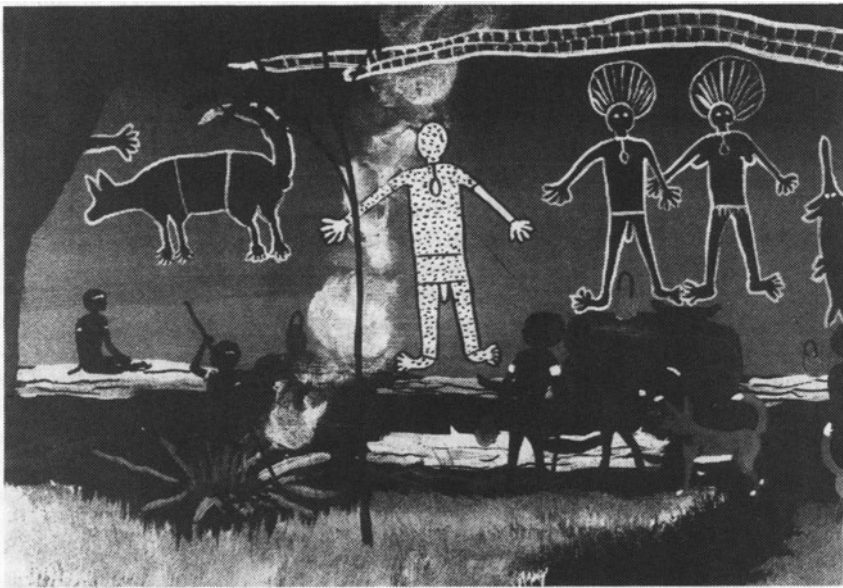
Het verdient wellicht aanbeveling in een serie als waarin de bovengenoemde bundels uit Afrika en Azië verschijnen, ook eens een bundel volksverhalen uit Australië uit te geven, eventueel in combinatie met verhalen uit Nieuw Zeeland en uit wat we gemakshalve Polynesië noemen. Ja, maar waarom eigenlijk? De reden daarvoor vind ik mooi beschreven in de inleiding op de genoemde bundel *De geboorte van de rivier*. 'De Verenigde Naties wilden, door 1993 uit te roepen tot het Jaar van de Inheemse Volken, meer aandacht schenken aan deze volken. In de eerste plaats is dat nodig omdat zij bij de meest kwetsbare bevolkingsgroepen van de wereld horen. Daarnaast is er ook een culturele reden: de culturen in onze wereld gaan steeds meer op elkaar lijken; de inheemse volken leveren een belangrijke bijdrage aan de culturele verscheidenheid. Met deze bundel willen de samenstellers iets van deze oorspronkelijke culturen laten zien.' Daarnaast is er natuurlijk nog het feit dat het om gebieden gaat waar menig Nederlander familiale banden mee heeft, maar voor het overige eigenlijk niet zoveel weet van heeft.

Het gaat hier om verhalen voor lezers of luisteraars van alle leeftijden, alhoewel de met name jeugdige lezer of luisteraar tot de doelgroep van dit soort boeken gerekend wordt, aldus de catalogusaanduiding vooraan in het boek. Dit brengt mij op de jeugdliteratuur.

Kleurige prentenboeken

Verhalen over de geschiedenis van de oorspronkelijke bewoners van Australië tref je bijvoorbeeld aan in kleurige prentenboeken (children's picture

book). De tekst en de prenten gaan vaak vergezeld van een inleiding of een nawoord, waarin nogal eens verwezen wordt naar vondsten op het terrein van de archeologie of naar wetenschappelijke inzichten over de herkomst van een en ander. De boeken zijn dan ook heel goed te rangschikken onder informatieve jeugdliteratuur. Prentenboeken die jonge kinderen iets laten zien van de geschiedenis en de cultuur van Australië om daarmee stereotypen en vooroordelen minder kans te geven! Voor het onderwijs zijn dit soort boekjes natuurlijk van groot belang. Men vertelde mij dat het onderwijs in geschiedenis en cultuur op de scholen in Australië aan het veranderen is: van een cultuur van blanken naar een multiculturele samenleving. Ik heb een vijftal van deze boekjes meegenomen en ik zal in het kort aangeven waar zij over gaan. De verhalen spelen zich meestal af aan het begin van die eerste periode: de Dreamtime met kinderen in de hoofdrol. In de boeken die ik las maakten het jongetje (veelal Ngali) en zijn zusje Mayli van alles en nog wat mee. Zo trekken zij in bijvoorbeeld *The cave painters* met hun vader en moeder mee naar de familie die in het binnenland woont, in hollen en spelonken. Op de wanden staan vele prachtige tekeningen over mensen en dieren. De kinderen gaan achtereenvolgens bij vele familieleden op bezoek en zij -en dus ook de lezer- krijgen het een en ander te horen over die tekeningen. 'Er was voor die avond een groot feest gepland. [...] Er zouden verhalen worden verteld over de dieren en de mensen die op de wanden te zien waren. Het was hun manier om de kinderen zaken over het verleden te leren'.



De grote rol die de verhalen in zo'n cultuur spelen komt duidelijk naar voren. Op een van die avonden luisterden zij naar het verhaal over 'the giant devil dingo' die van een menseneter verandert in een trouwe viervoeter. Het is in-

Minnaard, Over een platypus, een koala en alitjinya 'down under'

derdaad opvallend dat in bijna al deze verhalen de dingo de trouwe metgezel is van de kinderen.

Wanneer in *The giant devil-dingo* twee krijgers er uiteindelijk in geslaagd zijn deze dingo te doden, vraagt de medicijnman naar de nieren, het hoofd en de botten. 'En in het hooggebergte legde hij de botten, de nieren en het hoofd op de grond en maakte daaruit twee kleine dingo's, een mannetje en een vrouwtje. Hij gaf ze een huid en blies net zo lang in hun mond tot zij tot leven kwamen. Daarna zei Woodbarle, de medicijnman tot het mannetjesdier: 'Kom, huil.' De dingo tilde zijn achterpoot op. 'Okee, je bent een braaf beest. Vanaf nu ben je een dingo en je zult geen mensevlees meer eten. Je zult een trouwe metgezel van de mens zijn en hem helpen bij de jacht'. Het is alsof we de dingo-versie van het verhaal van Adam en Eva lezen! De dingo is zoals we zagen, het huisdier dat zo'n 40000 jaar geleden met de Aboriginals zou zijn meegetrokken naar het Australische continent. De dingo bewees de mens zijn diensten vooral bij de jacht. En het was goed jagen in die oertijd met een keur aan dieren die we tot de zogenaamde megafauna rekenen: de reusachtige voorvaders van hedendaagse specifiek Australische dieren als de kangaroo en de emu en de wombat. Het boekje *Lasca and her pups* gaat in het bijzonder in op de voorvaders van deze Australische dieren.

Weer een ander verhaal, *Children of the great lake*, speelt zich af op het Sahul plat (tussen Nieuw Guinea en Australië) waarlangs de aboriginals naar Australië zouden zijn getrokken. Het verhaal gaat nader in op de legenden van een van de grootste zoetwatermeren ter wereld die zich daar indertijd moet hebben bevonden. *The magic firesticks* tenslotte verhaalt hoe de Aboriginals erin slagen het vuur te ontfutselen van de medicijnman uit het vuurgebergte.

Alitjinya Ngura Tjukurmankuntjala

Een van de mooiste voorbeelden om nader kennis te maken met die andere wereld is, vind ik wel, de 'Aboriginal version' van het beroemde boek van Lewis Carroll *Alice in Wonderland*. Van dit boek zijn, aldus de inleider, 43 vertalingen gemaakt en even zo vele edities. Dus waarom geen editie in het Pitjantjatjara, een taal die door een aantal volken in West- en Zuid-Australië wordt gesproken. Zo gezegd zo gedaan en in 1975 verscheen zo'n editie die in 1992 opnieuw werd uitgegeven. Alitji, een Aboriginal meisje is de hoofdpersoon. Het moet gezegd, een juweel van een uitgave! Het boek is wat de vormgeving betreft, goed te vergelijken met de prachtige uitgave die in 1989 in het Nederlands verscheen van de hand van Nicolaas Matsier met illustraties van Anthony Brown. De uitgave waar ik het over heb is een tweetalige uitgave met werkelijk schitterende illustraties.

Deze versie is natuurlijk, zoals dat met de meeste vertalingen wel het geval zal zijn, een bewerking. 'Like all languages, Pitjantjatjara is the cultural expression of its people, descriptive of the terrain, the fauna and flora and the way of life known to them; it follows that the characters and setting of Alice have been adapted accordingly.' (p.101)

Mooie voorbeelden van die aanpassingen zijn natuurlijk de dieren uit het

Minnaard, Over een platypus, een koala en alitjinya 'down under'

verhaal: een witte kangaroo in plaats van een wit konijn, een 'kangarurtle' in plaats van een imitatieschildpad enz. Een stockman (de Australische variant van de cowboy) met zijn paard zitten bij een kampvuur thee te drinken met tussen hen in een koala die zit te slapen. In de Nederlandse versie van Nicolaas Matsier treden achtereenvolgens op de Hoedenmaker en de Maartse Haas die aan tafel een kopje thee drinken met tussen hen in een Zevenslaper. Er zijn uiteraard nog veel meer verschillen te noemen waar ik hier niet allemaal op kan ingaan, op een uitzondering na. Het begin in de Nederlandse versie luidt aldus: 'Alice begon er schoon genoeg van te krijgen om almaar naast haar zus te zitten, op de oever, en niets te doen te hebben. Een of twee keer had ze een blik geworpen in het boek dat haar zus las, maar er stonden geen plaatjes of gesprekken in. En wat heb je aan een boek, dacht Alice, zonder plaatjes of gesprekken?'

De tweetalige versie begint aldus (ik citeer gemakshalve het Engels): 'Alitji was getting very tired of sitting in the creek-bed. She and her sister had been playing milpatjunanui, a story-telling game. They each had a stick and a pile of leaves, and took it in turn to tell a story about their family. The sandy ground was their stage; the leaves were the people. As they told the stories, each softly tapped her stick in time to the rhythm of her rising and falling voice, and every now and then they would sweep the sand smooth with the back of their hands.' Weer een mooi voorbeeld van het belang van het vertellen van verhalen in deze cultuur. Door middel van zo'n uitgave, die ook nog voorzien is van een verklarend woordenlijstje en enige opmerkingen over die taal, kun je natuurlijk prachtig kennis maken met een manier waarop een bekend verhaal is ingebed in een geheel andere cultuur. Over interculturaliteit gesproken.

Geraadpleegde literatuur

Over Australië:

Robert Hughes, *De fatale kust Het epos van Australië*. Vert. door J. Verheydt. Amsterdam, 1988 3e dr. Uitgeverij Balans ISBN 90 5018 042 6

Dieter Kreutzkamp, *Lannoo's Reisgids Australië* ISBN 90 209 1925 3

Over (moderne) Aboriginal literatuur:

Mudrooroo Narogin, *Writing from the Fringe. A study of Modern Aboriginal Literature*. Melbourne, 1990 Hyland House ISBN 0 947062 55 6

Paperbark, a collection of Black Australian writings. Edited by Jack Davis a.o. St. Lucia, 1990 University of Queensland Press. Black Australian Writers. ISBN 0 7022 2180 5

Over mythen en legenden:

De geboorte van de rivier. Verhalen uit Afrika. Houten, 1993 Van Holkema & Warendorf/Novib ISBN 90 269 0885 7

Jean A. Ellis, *From the Dreamtime. Australian Aboriginal Legends*. North Blackburn, 1993 Collins Dove ISBN 1 86371 016 7

Mijn naam is haas. Dierenverhalen in verschillende culturen. Onder red. van W.L. Idema e.a. Baarn, 1993 Ambo ISBN 90 263 1233 4

Minnaard, Over een platypus, een koala en alitjinya 'down under'

Sprookjes uit alle windstreken. Naverteld door Margaret Mayo. Geïllustreerd door Jane Ray Zeist, 1994 Uitgeverij Christofoor ISBN 90 6238 571 0

Wat de sterren voorspelden. Verhalen uit Azië. Houten, 1994 Van Holkema & Warendorf/Novib ISBN 90 269 0160 7

John Yeoman & Quentin Blake, *De zingende schildpad en andere volksverhalen over dieren*. Vertaald door Huberte Vriesendorp Baarn, 1994 Uitgeverij De Fontein ISBN 90 261 0691 2

Over prentenboeken:

Dick Roughsey, *The Giant Devil-Dingo* North Ryde, 1991 Angus & Robertson ISBN 0 207 17401 6

Percy Trezise, *Children of the Great Lake* Pymble, 1992 Angus & Robertson ISBN 0 207 17677 9

Percy Trezise, *Lasca and her Pups* North Ryde, 1992 Angus & Robertson ISBN 0 207 17003 7

Percy Trezise, *The Cave Painters* Pymble, 1992 Angus & Robertson ISBN 0 207 17701 5

Percy Trezise & Dick Roughsey, *The Magic Firesticks* Pymble, 1992 ISBN 0 207 17702 3

Over Alice in Wonderland:

Alitji in Dreamland/Alitjinya Ngura Tjukurmankuntjala. An Aboriginal Version of Lewis Carroll's Alice's Adventures in Wonderland. Adapted and translated by Nancy Sheppard. Illustrated by Donna Leslie. Notes by Barbara Ker Wilson East Roseville, 1992 Simon & Schuster ISBN 0 7318 0198 9

Lewis Carroll *De avonturen van Alice in Wonderland*. Uit het Engels vertaald door Nicolaas Matsier. Met illustraties van Anthony Browne Amsterdam, 1989 Van Goor ISBN 90 00 02691 1

